

Om kirkens orden og skik i Viborg i året 1623

Af Paul G. Ørberg

Den 19. juli 1623 undertegnede Christian IV i København en forordning for Viborg købstad, som skulle bedre forholdene i byen, hvor "stor uskikkelighed skal befindes udi kirkeorden og skik". Forordningen består af en indledning og fire korte paragraffer, og den findes trykt med den originale ortografi i V.A. Sechers udgave af forordninger, recesser og andre kongelige breve 1558-1660: CORPUS CONSTITUTIONUM DANIÆ (CCD) bd. 4 side 98. Denne udgave kaldes i det følgende "version A."

Foruden denne officielle udgave af Viborg-forordningen eksisterer der nemlig en anden udgave af den samme forordning, men i en meget bredere og udførligere form, tildels også med andet indhold "(version B)". Forordningen i denne redaktion findes i en samlepakke i Danske Kancelli under betegnelsen: Diverse breve, dokumenter og akter sagligt ordnede, nr XIV: Københavns og købstædernes kommunale forhold, hospitaler og stiftelser¹. I denne pakke findes et hovedlæg: "Diverse købstæder i Danmark og Norge a-m", og heri et underlæg: "No. 260. Viborg Dom Kirke angaaende", udateret. Omslaget til selve forordningen er oprindelig brugt til helt uvedkommende skriveøvelser og lidt tegning. Der er dog ingen tvivl om, at forordningen er udfærdiget af en professionel skriver i kancelliet, efter alt at dømme den samme mand, som har udfærdiget det fornemme originale aktstykke med forordningen i den endelige redaktion "(version A)", som i dag befinder sig i Viborg rådstuearkiv². Mærkeligt nok synes den også at have været forsynet med kongens, Christian IVs, egenhændige underskrift. I dag er "Ch" og "n" alene bevaret, idet et lille udrevet hul i papiret har fjernet de øvrige bogstaver.

Disse tekster, og naturligvis særlig den brede, hidtil så vidt vides

ukendte version, kaster lys over forskellige kirkelige forhold og skikke³.

Ved en sammenligning mellem de to tekster falder først den store forskel i tekstmængde i øjnene. M.h.t. konkrete påbud er teksterne imidlertid ret overensstemmende. Ganske vist har version B en paragraf mere, nr. 5, men den indeholder netop ikke et egentlig konkret påbud, men snarere en almindelig henstilling om ikke at udvise usømmelig (papistisk?) opførsel under gudstjenesten og om at holde sig vågen.

I forhold til version B er der således tale om en meget rigoristisk redaktion, hvor man kan sige, at alt overflødigt er skåret væk.

Undersøger man de faktiske forskelle på de to tekster, vil man bemærke, at i motiverne til bestemmelserne indgår i version B gang på gang det forhold, at Viborg skiller sig ud fra andre købstæder ved, at de forskellige mislige forhold her er mere udtalte. Dette motiv er helt fjernet i version A, hvilket er logisk nok, da det er implicit en særskilt forordning for Viborg. Det rejser imidlertid det spørgsmål, hvad baggrunden kan være for de åbenbart mere umådeholdne skikke netop i Viborg. Forklaringen må være, at vi i 1623 befinder os ved kulminationen af en højkonjunktur, som udmærket kan tænkes ikke mindst at være kommet Viborg til gode, f.eks. som et centrum for den store studeeksport. Men dertil kommer, at Viborg på denne tid i mange henseender fungerede som en art hovedstad for Nørrejylland⁴. Det er ikke tilfældigt, at Viborg hundrede år tidligere havde været et midtpunkt for reformationsrøret. Her fandt kongehyldningerne sted, og her havde landstinget sit sæde. Alle vigtige penge- og ejendomsforretninger for hele Jylland var koncentreret omkring Snapstinget, hvortil sluttede sig store markeder, der også tiltrak folk langvejs fra. Yderligere var Viborg et fast samlingssted for hele den nørrejyske adel, som også her holdt bryllupper og begravelser og sikkert har været i forreste række med at indføre nye moder og sædvaner. Alt i alt kan der være god grund til at forestille sig Viborg som en by, der har været iblandt de første til at lægge sig efter nye luksuøse skikke.

Hvad angår forholdet mellem de to versioner kan der, som berørt, næppe herske tvivl om, at version A er den yngste, og at den er blevet til på grundlag af B. Det rejser imidlertid en række spørgsmål.

Med hensyn til selve tilblivelsen af version B nævnes det i

indledningen først, at lensmand og biskop har været medvirkende, senere tilføjes også borgmester og råd. Efter sagens natur er det vel rimeligst at opfatte biskoppen som den egentlige ophavsmand, således at udgangspunktet kan være en udførlig redegørelse fra biskoppen til kancelliet om forholdene i købstaden.

Sagens videre forløb kan rent forsøgsvis rekonstrueres således: På det ovennævnte grundlag har kancelliembedsmændene fået til opgave at udarbejde en forordning i koncept, som er renskrevet af kopisten og forelagt kongen til godkendende underskrift.

Kongen, Christian IV, var i 1623 46 år gammel og stod på højden af sin kongelige karriere, bekendt for sin store arbejdsomhed, sin nidkærhed og sin intense beskæftigelse med statsstyrelsen i alle detaljer. Det er derfor ikke urealistisk at forestille sig, at kongen personligt er blevet optaget af indholdet i den forordning, der her i konceptform kan være forelagt ham til godkendelse. I første omgang kan han have skrevet under, men har i næste øjeblik fortrudt og forlangt en betydelig forkortelse og en fuldstændig ny redaktion, hvor kun essensen i forordningen er bevaret. Makuleringen af den kasserede forordning er derpå sket ved, at man forsigtigt har revet kongens underskrift bort, men dog således, at det stadig kan ses, at underskriften har været der.

Det ikke-anvendte dokument er, som nævnt i indledningen, i dag løsrevet fra enhver administrativ sammenhæng, og det er derfor ikke muligt at give nogen forklaring på, hvorfor det ikke, som man skulle have ventet det, er blevet kasseret og tilintetgjort. Omslaget med sit deciderede kladdepræg har ingen påviselig forbindelse med dokumentet og kan ikke give noget fingerpeg. Man er derfor også her henvist til gætteri. Man må forestille sig, at en episode som den foreslåede har været ud over det sædvanlige, og det kunne tænkes, at en eller anden i kancelliet har ønsket at gemme dokumentet som en art kuriosum.

Som sådant kan det også læses i dag - men et kuriosum, som ikke er uden kulturhistorisk interesse.

Noter

1. Danske Kancelli og de dermed beslægtede institutioner ved Bjørn Kornerup. Udgivet af Rigsarkivet. 2. udg. (1943). Periode B nr. 164 (side 32).
2. Viborg rådstuearkiv. Diverse dokumenter 1560-1656. D 33-371. Landsarkivet for Nørrejylland. Dokumentet bærer påtegning om at være læst på Viborg rådstue 15. okt. og på Viborg byting 20. okt. 1623.
3. 1. maj 1624 udkom en generel frd. om en del af de samme forhold (CCD IV s. 156ff). Jfr. Reces 1643 2.bog kap. 8: Om bryllupper, barsler, begravelser og anden unyttig bekostning (CCD V s. 278ff).
4. "Viborg, den berømte store og fornemme købstad, som for det ganske lands hovedstad agtes ...". Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. 1641, s.154.

Version A

Eftersom Knud Gyldenstjerne, embedsmand på vort slot Hald, så og doktor Hans Wandall, bisp udi vor købstad Viborg udi vort land Nørrejylland, med borgmester og råd der sammesteds os har ladet berette, hvorledes udi vor købstad Viborg stor uskikkelighed skal befindes udi kirkeorden og skik, da på det sligt kan afskaffes har vi efter deres anfordring bevilget og det herefter således vil have holdt,

Version B

Fortegnelse på nogen uordentlighed, som sig iblandt andet begiver her udi Viborg og ikke kommer overens med andre købstæder her udi riget efter kongelige mandater derom udgangen er. Og i besyn-derlighed vores kirkers orden og skik, hvilket med vores kære lensmands og vores kære biskops gode betænkende, råd og samtykke kunne forandres som efterfølger:

1. Eftersom her udi byen mere end andensteds daglig ses for øjne jo længere jo mere kommer udi svang den store misbrug med faddere at bede, når små børn udi den kristne kirke og Herrens menighed ved det højværdige dåbens sakramente skulle indplantes, så at en part ikke blues ved at byde 16-18 personer og fast flere til et barn, så det synes at man mere henser til stor skænk og faddergave end gode gudfrygtige menneskers alvorlige bønner og påkaldelse til Gud allermægtigste hos dåben for barnet.

Da på det sådan uordentlighed og overfladisk misbrug måtte afskaffes og kirkeskik her hos os efter som i Vor Frue kirke i København brugelig er kunne anstiftes efter den mandat højlovlig ihukommelse kong Frederik anno 1568 derom over al riget har ladet udgå, har vor kære lensmand, ærlig og velbyrdig mand Knud Gyldenstjerne til Tim, befalingsmand på Hald, samt vor kære biskop, hæderlig og højlærd mand doktor Hans Wandall deres gode betænkende, råd og samtykke med

1. at ingen borger udi vor købstad Viborg må byde flere faddere til sit barn end fem i det højeste
2. Desligeste skal og ingen, som tager nogen lokket eller for uærligt berygtet kvindfolk til ægte, må lade sig vi til højmesse, men til froprædiken eller også når al tjenste er ude.
- borgmester og råd herom gjort denne forordning, at ingen borger enten fattig eller rig herefter må byde flere faddere til sit barn end fem personer i det højeste, ellers må han også byde ringere, om han vil; hvo her imod gør efter denne dag skal derfor tiltales og straffes som vedbør og som den der ingen god ordning og skik efter højbemeldte kongelige forordning holde vil.
2. Dernæst også udi lige måde findes her udi byen mere end noget andensteds den misbrug med lokkede kvinder når de skulle giftes og bliver viede, da føres de frem til højmesse med stor proces og ofring lige ved andre ærlige enker og kyske piger, hvormed endog for deres skyld (som det ikke sømmer) prædiken og gudstjeneste tit og ofte over sin bestemte tid imod Ordinansen opholdes.
- Da på det her udi byen efter forbeholdte kongelige mandat og her udi måtte forordnes derfor og gøres god forskel imellem sådan lokkede og berygtede kvinder og de, som ærlige og uberygtede er, da skal ingen lokkede kvindfolk eller de vitterlig berygtede er, ihvo de er, herefter vies for højmesse med nogen proces og ofring. Medens hvo som tager sådan til ægte skulle lade sig vie til froprædiken eller og af sin sognepræst udi sin sognekirke efter at al tjeneste er ude eller og om søgnedage og ikke fremføres på helige dage med nogen proces eller ofring.

3. Skal og ingen, hvo det helst være kunne, herefter må gemme noget lig længere inde end to nætter i det højeste, og på det stor bulder og unyttig snak og tale udi ligvagt kan afskaffes, skal ingen mad eller overflødig drikke må gives om aften udi lighuset.

3. Udi lige måde efterdi nu og fluks begyndes her hos os den misbrug, at når formuende folk ved døden afgår her udi byen, da ville de en part gemme samme døde legeme hjemme i deres huse udi 3 nætter og flere og der med stor bekostning, forsømmelser og anden ulejlighed lader dem bevåge, og efterdi det ikke er sømmeligt for al hans ulejligheds skyld,

Da skal ingen af vores borgere, være sig enten mands, kvindes eller børns lig, fattig eller rig, længere inde gemmes eller bevåges end 2 nætter i det højeste, og på det denne bekostning med mad og øl, som om natte-tide unødigt anvendes til det meget alle hånede folk, som selv ubuden går til sådan ligvagt, så vel som det store bulder og gækkelige snak og tale i sådan bedrøvelig sted må i nogen måde afskaffes.

Da skal intet mad må gives om natten, ej heller skal nogen begive sig herefter til sådan ligvagt undtagen nogen få, som den bedrøvede, som igen lever, lader dertil bede af sine naboer og venner, som med den bedrøvede i al sagtmodighed tale og trøste.

4. Udi lige måde som vi og forfarer stor bekostning at skal gøres, når nogen bryllup sker, udi brudgommens og brudens logement med adskillig drik og andet, når folkene forsamles at følge dem til kirke, så og i lige måde med barselkvinder at føre ud til kirke, så må ingen på sådanne steder for prædiken lade skænke nogle slags drik, ej heller nogen mad eller konfekt lade op-

4. Fremdeles findes her udi byen og fluks mere end ved andre købstæder urigtighed udi så måde at når brudgom og brud så vel som barselkvinder skulle følges til kirke, da efter at husene er sanket fulde af folk, karlfolk hos brudgommen, som ham skulle fremføre (*margintilskrift*: koner og piger hos bruden så og hvis barselkoner, som skulle fremføre), da sætte de dem førend de gange

berge, men straks udi lovlig ("lauge") tid går ædru til kirke.

ud af huset til skænk og drik enten med mjød, brændevin eller øl og derved tiden forhaler og ikke kommer i lovlig tid til kirke, medens kirketjenesten derover ofte over sin bestemte tid opholdes, hvorover vores sognepræster ret og billigen nogen sinde dog ingen synderlig fred har skaffet.

Da er lige herom gjort den forordning, at hverken i det hus som brudgommen eller i de huse som bruden eller barselkvinder udtages ikke må eller skal skænkes nogen slags drik enten øl, mjød, brændevin, eller frembæres nogen mad eller konfekt eller nogen anden slags, men straks udi lovlig tid gå ædru til kirke i god gudfrygtig betænkende, på det prædiken og gudstjeneste for deres skyld ikke skulle forkortes eller opholdes skal, og deres sognepræst hermed være forbudt for deres skyld kirketjeneste med sang eller andet i nogen måde at opholde, hvo befindes herimod at gøre skal straffes og tiltales som vedbør.

5. Det befindes sig og her udi vore kirker, at kvindfolkene falder på deres knæ i deres stole udi kirken når salmen bliver sunget og besynderlig når de skønne salmer synges, som er vores kristelige tros artikler, item Aleneste Gud og flere etc. og, endog gode gudfrygtige deriblandt har deres bønner udi agt, så er dog mange, som intet andet gør end ligge i stolen og snørke, hvorfor det så herefter skal holdes, at alle kvinderne så mange som føre er, når sådanne salmer synges skulle opstå eller og sidde op i stolene og alle

med samtlige munde og stemme
synge Herren lov etc.

Tekstkommentar

Ortografien er normaliseret

Indledning og § 1:

Knud Gyldenstjerne til Tim (1573-1636), lensmand på Hald 1612-1627 og 1629-1637.

Hans Wandal (1579-1641), biskop i Viborg 1617-1641. Det kan i denne forbindelse have interesse, at Hans Wandal i 1629 deltog i et møde i København, som skulle forberede en forordning om skærpet kirketugt. 1633 1.juli udkom et åbent brev om stor uskikkelijkheid i Viborg domkirke ang. stolestader og manglende vilje til at respektere opdelingen i mands- og kvindeside (CCD IV s. 189) .

Mandat 1568: Frederik IIs missive til biskopperne 13.1.1568 om at alle kirkelige handlinger skal udføres på den måde, som skik var i Vor Frue Kirke i København. Rørdam: Danske kirkelove II (1886) s. 105.

Antal faddere: Forordn. 14.3.1549 havde fastsat tallet til "3 eller 4 det allermeste". Rørdam: Kirkelove I s. 291. Jfr. Troels-Lund: Dagligliv i Danmark IV (1969) s. 359ff.

§ 2:

Ved *højmessen* skulle præsten være i prædikestolen kl. 8 og gudstjenesten være færdig kl. 10. *Fromessen* holdtes kl. 5. Frd. 9.5.1580 (CCD II s. 156).

lokkede: forførte, besvangrede uden for ægteskab.

Berygtede: prostituerede. Jfr. frd. 1.5.1624 § 7 (CCD IV s. 157).

proces og ofring: procession (brudetog) og offer til præst m.fl. Jfr. Troels-Lund VI om brudetoget s. 19ff og om ofring (brudeoffer) s. 67ff.

Ordinansen: Kirkeordinansen 1539. En direkte tidsangivelse findes her kun for prædikenen: "Og ej skal han forlænge sin prædiken over en time". Rørdam: Kirkelove I s. 60, Kirkeordinansens bl. XXIX. Frd. 27.3.1629 II,8 indeholder et almindeligt, motiveret forbud mod for lange prædikener (CCD IV s. 469).

§ 3:

Lig gemmes: Frd. 12.5.1602 havde fastsat, at intet adeligt lig måtte for-

blive ujordet mere end 14 dage. Jfr. Troels-Lund VII s. 287ff. Jfr. frd. 1.5.1624 §§ 24, 25 (CCD IV s. 160f). Frd. 26.4.1656 (CCD VI, s.273ff).
Ligvagt: Sammenkomst, gilde i sørgehuset aftenen før begravelsen.
gækkelig: tåbelig, uanstændig.

§ 4:

Jfr. Troels-Lund VI s. 19ff. Jfr. frd. 1.5.1624 §§ 10, 15, 16 (CCD IV s. 157ff).

konfekt: lækkerier.

som vedbør: som det er passende.

§ 5:

når salmen bliver sunget: Rørdam: Kirkelove I s. 56, Kirkeordinansens bl. XXV: "Først skal synges eller læses indgangen, som kaldes introitus ... Dernæst Kyrie eleïson ... Endvidere englenes lovsang Gloria in excelsis Deo - som præsten skal begynde på latin eller dansk, og bagefter skal menigheden fortsætte".

de skønne salmer synges, som er vor kristelige tros artikler: Rørdam: Kirkelove I s. 57, Kirkeordinansens bl. XXVI: "Dernæst vender han sig mod alteret og begynder: Credo in unum Deum etc. Derefter synges på dansk: Vi tro allesammen paa een Gud etc.".